

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Β' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΟΙ ΣΕΡΡΕΣ

ΚΑΙ Η
ΠΕΡΙΟΧΗ
ΤΟΥΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ
ΜΕΧΡΙ ΤΗ
ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

Β' ΤΟΜΟΣ

ΣΕΡΡΕΣ 2013

ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΕΡΡΩΝ: ΟΙ ΧΩΡΟΙ ΣΤΕΓΑΣΗΣ ΤΗΣ*

Από την ίδρυση της, η βιβλιοθήκη της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών είχε κεντρικό ρόλο στον καθημερινό βίο της μοναστικής αδελφότητας¹. Με το πέρασμα των αιώνων ο πλούτος των συλλογών της υπήρξε απόδειξη της ιστορικής συνέχειας του μοναστηριού². Αυτή η συνέχεια διαταράχθηκε τον

* Το παρόν κείμενο αποτελεί ανάπτυξη της ανακοίνωσης του Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή*. Ευχαριστίες οφείλονται στους οργανωτές του συνεδρίου και στους επιμελητές της έκδοσης των πρακτικών. Επίσης, θέλω να ευχαριστήσω τους Ξενοφώντα Μονιάρου και Παντελή Ξύδα για την ποικιλότροπη υποστήριξή τους. Τέλος, ευχαριστώ τη Γερόντισσα Φεβρωνία και τη Συνοδεία της για την αμέριστη συμπαράστασή τους σε όλη τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνάς μου στο Μενοίκειον Όρος.

1. Οι βιβλιοθήκες αποτελούσαν βασικό άξονα της θρησκευτικής και πνευματικής ζωής στο Βυζαντινό μοναχισμό. Για τις μοναστηριακές βιβλιοθήκες στο Βυζάντιο σημαντική είναι η διδακτορική διατριβή του Ο. Volk, *Die byzantinischen Klosterbibliotheken von Konstantinopel, Thessalonike und Kleinasien* (διδακτορική διατριβή), Munich 1954. Επίσης βλ. Ν. Wilson, «The Libraries of the Byzantine World», *Griechische Kodikologie und Textüberlieferung*, επιμ. D. Harlfinger, Darmstadt 1980, σσ. 276-309. Κ. Μαναφή, *Αι εν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθήκαι*, Αθήνα 1982. Για τα μοναστηριακά scriptoria, βλ. Λ. Πολίτη, «Quelques centres de copie monastiques au XIe siècle», στο *La paléographie grecque et byzantine: Paris 21-25 octobre 1974* (Paris, 1977), 291-302. Του ιδίου, *Wandlungen, Studien zur antiken und neueren Kunst*, Waldsassen 1975, σσ. 278-295. Β. L. Fonkić, «Scriptoria bizantine», *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 17-19 (1980-82) 73-118. Επίσης, J. Waring, «Monastic Reading in the Eleventh and Twelfth Centuries. Divine Ascent or Byzantine Fall?», στο *Work and Worship at the Theotokos Evergetis, 1050-1200*, επιμ. M. Mullett και A. Kirby, Belfast 1997, σσ. 400-419 (στο εξής: Waring, «Monastic Reading»). Πτυχές του προβληματισμού της παρούσας μελέτης για τους χώρους των μοναστηριακών βιβλιοθηκών στο Βυζάντιο παρουσιάστηκαν στο, Ν. Bakirtzis, «Library Spaces in Byzantine and Post-Byzantine Monasteries», *Modern Greek Studies Yearbook* 22/23 (2006/7) 39-62.

2. Για την ιστορία της Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών, πολύτιμη πηγή αποτελεί το έργο του πατέρα και προηγούμενου της μοναστικής κοινότητας Χριστοφόρου Δημητριάδη, *Προσκυνητάριον της εν Μακεδονία παρά τας Σέρρας ιεράς και σταυροπηγιακής και πατριαρχικής μονής του Τιμίου Προδρόμου συνταχθέν παρά Χριστοφόρου ιεροδιδασκάλου και ηγουμένου αυτής*, Λειψία 1904 (στο εξής: Χριστοφόρος, *Προσκυνητάριον*). Επίσης, βλ. Σ. Α. Πασχαλίδη-Δ. Στράτη, *Τα μοναστήρια της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1996 (στο εξής: Πασχαλίδη-Στράτη, *Μοναστήρια της Μακεδονίας*), Π. Σαμσάρη, *Βυζαντινοί τόποι και μνημεία της κάτω κοιλάδας του Στρυμόνα. Ο σημερινός νομός Σερρών: Συμβολή στη μελέτη της ιστορικής γεωγραφίας και μνημειακής τοπογραφίας της περιοχής*, ανέκδ. διδ. διατριβή, Ιωάννινα 2004, σσ. 454-478, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Ιούνιο του 1917 με τη διαρπαγή σχεδόν του συνόλου των χειρογράφων και κωδίκων της από τον Βουλγαρικό στρατό³. Κατά τις επόμενες δεκαετίες, η επιστημονική κοινότητα αντέδρασε σε αυτή την απώλεια επιχειρώντας την παλαιογραφική ανασύσταση της βιβλιοθήκης της μονής Προδρόμου⁴. Πολύτιμη είναι η προσφορά των μελετητών που ασχολήθηκαν και συνεχίζουν μέχρι σήμερα τη συστηματική επεξεργασία των χειρογράφων της μονής που εμφανίστηκαν μετά από χρόνια στις συλλογές του Ινστιτούτου Ivan Dujčev στη Σόφια της Βουλγαρίας⁵.

Ωστόσο, τη βιβλιοθήκη της μονής Τιμίου Προδρόμου δεν συνιστούσαν μόνο τα χειρόγραφα και οι τόμοι των συλλογών της αλλά και οι χώροι που διαχρονικά στέγασαν τη μελέτη, την αντιγραφή και τη συγγραφή κειμένων και καταλόγων. Τα άδεια ράφια του καλαίσθητου ξύλινου επίπλου στον τρίτο όροφο του μοναστηριακού πύργου, που υπήρξε ο τελευταίος χώρος της βιβλιοθήκης πριν τη λεηλασία της, έχουν ιδιαίτερη σημασία και συμβολισμό⁶. Τόσο ο χώρος όσο και το έπιπλο αποτελούν αποδείξεις της

3. Γ. Κουντιάδη, *Σύντομος ιστορική επισκόπησις της ιεράς Μονής Προδρόμου Σερρών, απ' αρχής ιδρύσεως αυτής μέχρι των καθ' ημάς χρόνων (1270-1956)*, Σέρρες 1978, σσ. 24-25. Επίσης, Πασχαλίδη και Στράτη, ο.π., σσ. 376-379, και, Γ. Παπάζογλου, *Χειρόγραφα της Εικοσιφοινίσσης και του Τιμίου Προδρόμου στο Ινστιτούτο «Ivan Dučev» της Σόφιας*, Θεσσαλονίκη 1990. Ακόμα, βλ. Α. Ι. Μπέγκου, «Ο πύργος-η βιβλιοθήκη της μονής του Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Οι περιπέτειες των χειρογράφων της», *Σεραϊκά Χρονικά* 16 (2007) 19-26 (στο εξής: Μπέγκου, «Ο πύργου-η βιβλιοθήκη»).

4. Αναφέρω ενδεικτικά, F. Dölger, *Die Urkunden des Johannes-Prodromos-Klosters bei Serrai* (=SBAW, Philos.-hist. Abt., 1935, vol. 9), Munich 1935. N. A. Bees, «Fr. J. Dölger, Die Urkunden des Johannes-Prodromosklosters bei Serrai», *Besprochen von Bees, Byzantinisch-Neuegriechische Jahrbücher* (Αθήνα 1937) 130-133. M. Jugie, «Le typicon du monastère du Prodrome au Monte Ménécée, près de Serres», *Byzantion* 12 (1937) 25-69.

5. Βλ. A. Guillou, *Les archives de Saint Jean-Prodrome sur le Mont Ménécée*, Bibliothèque Byzantine- Documents 3, Paris 1955 (στο εξής: Guillou, *Archives*). I. Dujčev, *Cartulary A of the Saint John Prodromos Monastery*, Facsimile edition, London 1972. Του ίδιου, «Le cartulaire A du monastère de Saint- Jean- Prodrome sur le Mont Ménécée retrouvé», *REB* 16 (1958) 169-71. Επίσης, βλ. L. Benou, *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serres)*, A. (XIIIe-Xve siècles), Association Pierre Belon, Paris 1998. P. Odorico, *Le codex B du monastère Saint- Jean-Prodrome (Serrès)*, B. (XVe-XIXe siècles), Association Pierre Belon, Paris 1998. A. Džurova-K. Stančev-V. Atsalos-V. Katsaros, «Checklist» de la collection de manuscrits grecs conservée au centre de recherches slavo- Byzantines «Ivan Dujčev» auprès de l' université «St. Clement d' Ohrid» de Sofia, Θεσσαλονίκη 1994. Τέλος, για τη μελέτη των αρχείων και των κωδίκων της βιβλιοθήκης της μονής Προδρόμου, βλ. Β. Κατσαρού-Χ. Παπαστάθη, «Ο «Νέος Μέγας Κώδηξ» της Μονής Προδρόμου Σερρών», *Σεραϊκά Ανάλεκτα* 1 (1992) 209-212 (στο εξής: Κατσαρού-Παπαστάθη, «Κώδηξ»). Β. Κατσαρού, *Χειρόγραφα των μονών Τιμ. Προδρόμου και Παναγίας Αχειροποιήτου του Παγγαίου (Κοσίνιτσας)- η ιστορία των αριθμών*, Σέρρες 1995, και Γ. Παπάζογλου, *Η βιβλιοθήκη και τα χειρόγραφα της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών*, Κομοτηνή 1993.

6. Για την αρχιτεκτονική και την ιστορία του μοναστηριακού πύργου, βλ. N. Bakirtzis, *Hagios Ioannis Prodromos Monastery on Mt. Menoikeion: Byzantine Monastic Practice*,

λειτουργίας της. Η ύπαρξη τους προσδίδει φυσική υπόσταση στη βιβλιοθήκη ενώ παράλληλα υπογραμμίζει την απουσία των συλλογών της από το μοναστήρι.

Ο τρίτος όροφος του πύργου διαδέχθηκε άλλους, παλαιότερους χώρους του μοναστηριακού συγκροτήματος που φιλοξένησαν τη βιβλιοθήκη στο πέρασμα των αιώνων. Αυτούς ακριβώς τους χώρους ανιχνεύει η παρούσα μελέτη. Με βάση ιστορικές και αρχαιολογικές πληροφορίες, αλλά και την αρχιτεκτονική εξέλιξη του μοναστηριακού συγκροτήματος, επιχειρείται ο εντοπισμός τους αλλά και η καλύτερη κατανόηση του ρόλου της στην καθημερινή ζωή του μοναστηριού κατά τη μακρά ιστορία του. Η επιλογή των χώρων και η οργάνωση τους αντανakλούν σημαντικές παραμέτρους της ιστορίας της μονής Προδρόμου και κατά συνέπεια αποτελούν αναπόσπαστα κομμάτια της πολιτιστικής της κληρονομιάς.

Η βιβλιοθήκη εντός του καθολικού ναού

Βασική υπόθεση της παρούσας μελέτης είναι ότι ο πρώτος χώρος που φιλοξένησε βιβλία και χειρόγραφα της μονής βρισκόταν εντός του καθολικού ναού, αφιερωμένου στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο⁷. Συγκεκριμένα, η πρώτη βιβλιοθήκη πιθανότατα στεγαζόταν στον όροφο του δυτικού τμήματος του καθολικού που σήμερα καταλαμβάνει το παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου (εικ. 1). Το παρεκκλήσι βρίσκεται στον όροφο του εξωνάρθηκα του καθολικού, στεγάζεται με τρούλλο και πλαισιώνεται προς βορρά και νότο από δύο στενόμακρα προσκτίσματα (εικ. 2, 3)⁸. Στη νοτιοανατολική γωνία του χώρου του ναού βρίσκεται, εντός τυφλού αψιδώματος, ο τάφος της αδερφής του Σέρβου Δεσπότη των Σερρών (1346-1371) Ιωάννη Ούγλεση, Ελένης και των δύο θυγατέρων της⁹. Τα οστά τους υπολογίζεται ότι τοποθετήθηκαν στο συγκεκριμένο σημείο ανάμεσα στο 1358 και το 1364. Όπως αναφέρει στο Προσκυνητάρειο της Ιεράς Μονής ο Χριστοφόρος Δημητριά-

Sacred Topography and Architecture (διδασκτορική διατριβή), Princeton 2006, σσ. 226-257 (στο εξής: Bakirtzis, *Prodromos Monastery*).

7. Για την αρχιτεκτονική του καθολικού της Μονής Προδρόμου, βλ. Bakirtzis, ό.π., σσ. 196-225. H. Hallensleben, «Das Katholikon des Johannes- Prodromos Klosters bei Serrai», *Byzantinische Forschungen* 1 (1966) 158-173 (στο εξής: Hallensleben, «Das Katholikon des Johannes- Prodromos Klosters») και Α. Ευγγόπουλου, *Αι τοιχογραφίες του Καθολικού της Μονής Προδρόμου παρά τας Σέρας*, Θεσσαλονίκη 1973.

8. Για το παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου, βλ. Bakirtzis, *Prodromos Monastery*, σσ. 184-187 και 220-225. Επίσης, Hallensleben, «Das Katholikon des Johannes- Prodromos Klosters», σ. 163-165, και Α. Ευγγόπουλου, *Αι τοιχογραφίες του Καθολικού της Μονής Προδρόμου παρά τας Σέρας*, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 67-73.

9. Ειδικότερα για τη ζωγραφική διακόσμηση του παρεκκλησίου, G. Subotić-S. Kissas, «Nadgrobní natpis sestře despotů Jovana Uglješe na Menikejskoj Gori», *Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta* 16 (1975) 161-181. I. Djorjević-E. Kyriakoudis, «The Frescoes in the Chapel of St. Nicholas at the Monastery of St. John Prodromos near Serres», *Cyrrillomethodianum* 7 (1983) 167-234.

δης, βιβλία φυλάσσονταν στο νότιο πρόσκτισμα του παρεκκλησίου τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα (εικ. 4)¹⁰. Η δυσανάγνωστη επιγραφή «βιβλιοθήκη» που σώζεται στη δυτική πρόσοψη του νοτίου τμήματος του παρεκκλησιού επιβεβαιώνει τη μαρτυρία του (εικ. 5). Επιπλέον στο εσωτερικό του νοτίου διαμερίσματος του παρεκκλησίου, τα ίχνη από τα ράφια που φιλοξενούσαν τους τόμους των συλλογών της μονής ήταν εμφανή μέχρι τις προσφατές εργασίες συντήρησης, παρέχοντας επιπλέον τεκμηρίωση της χρήσης του συγκεκριμένου χώρου ως βιβλιοθήκη.

Ωστόσο, τόσο η επιγραφή όσο και η τελική διαμόρφωση του βορείου και του νοτίου διαμερίσματος του παρεκκλησιού του Αγίου Νικολάου συνδέονται με την τελευταία οικοδομική φάση του καθολικού της μονής που χρονολογείται το 1849. Τότε τοποθετείται, η κατασκευή του πύργου του καμπαναριού αλλά και του δυτικού προστώου του ναού, η ανοικοδόμηση των οποίων επέφερε ποικίλες αλλαγές στο δυτικό τμήμα του ναού¹¹. Το γεγονός ότι, ακόμα και μετά από τις εκτεταμένες επεμβάσεις των μέσων του 19^{ου} αιώνα στον καθολικό ναό, η βιβλιοθήκη συνεχίζει να στεγάζεται στον συγκεκριμένο χώρο, τονίζει κατά τη γνώμη μου την αναμφισβήτητη συνέχεια μιας παλαιάς πρακτικής.

Η λειτουργία βιβλιοθηκών εντός των καθολικών ναών μοναστηριών συνιστούσε γνωστή πρακτική στο βυζαντινό μοναστικό βίο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη όπου η περίφημη βιβλιοθήκη του Θεόδωρου Μετοχίτη στεγαζόταν στον όροφο του βορείου διαμερίσματος του καθολικού (α' μισό 14^{ου} αι.)¹². Επίσης, γνωρίζουμε με σχετική βεβαιότητα πως εκτός από τη μονή της Χώρας, οι συλλογές βιβλίων των μονών Μεγίστης Λαύρας, Βατοπεδίου και Ιβήρων στο Άγιον Όρος, που χρονολογούνται τον 10^ο αιώνα, επίσης φιλοξενούνταν μέσα σε καθολικά και συγκεκριμένα στους ορόφους των δυτικών τμημάτων του¹³. Ιδιαίτερο

10. Χριστοφόρου, *Προσκυνητάριον*, σ. 16. Ενδεικτικά για τον Χριστοφόρο Δημητριάδη, βλ. Δ. Ισπυρίδη, «Ο Χριστοφόρος Προδρομίτης διδάσκαλος της Αθωνιάδος Σχολής», *Πρακτικά Συμποσίου: Χριστιανική Μακεδονία- Ιερά Μονή Προδρόμου Σερρών, Σέρρες 1992*, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 181-191

11. Bakirtzis, *Prodromos Monastery*, σσ. 193-196

12. R. G. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, Washington D.C. 1987, σσ. 114-115, (στο εξής: Ousterhout, *Kariye Camii*). Για το Θεόδωρο Μετοχίτη, βλ. I. Ševčenko, «Theodore Metochites, the Chora, and the Intellectual Trends of His Time», στο *The Kariye Djami*, τομ. 4, επιμ. P. A. Underwood, Princeton 1975, σσ. 17-91. D. Angelov, «Theodore Metochites: Stateman, Intellectual, Poet, and Patron of the Restoration», επιμ. H. A. Klein και R. G. Ousterhout, New York 2004, σσ. 15-22. Arts», in *Restoring Byzantium: The Kariye Camii in Istanbul and the Byzantine Institute*

13. G. Millet, «Recherches au Mont- Athos», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 29 (1905) 73, 92-93, (στο εξής: Millet, «Mont-Athos»). Mylonas, «Katholikon d' Iveron», σσ. 64-68. Π. Μυλωνά, «Notice sur le katholikon d'Iviron» στο *Actes d' Iviron, I, Archives de l' Athos* (Παρίσι 1985) 64-68. Στ. Μαμαλούκου, *Το καθολικό της μονής Βατοπεδίου. Ιστορία*

ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του Γιώργου Βελένη σύμφωνα με την οποία τα υπερώα εκκλησιών, όπως η Παναγία Χαλκέων (1029) και το καθολικό (14^{ος} αι.) της μονής Ακαπνίου (Προφήτης Ηλίας) στη Θεσσαλονίκη, λειτουργούσαν ως μοναστηριακά *scriptoria*¹⁴, δραστηριότητα που σχετίζεται με την ύπαρξη βιβλιοθηκών στους ίδιους χώρους. Αξίζει να σημειωθεί η φύλαξη λειτουργικών βιβλίων και χειρογράφων στα ιερά των ναών που εξυπηρετούσε τις θρησκευτικές ανάγκες των μοναστικών κοινοτήτων.

Η περίπτωση της βιβλιοθήκης στο καθολικό της μονής Προδρόμου σχετίζεται με τον δεύτερο κτήτορα και επίσκοπο Ζιχών Ιωάννη και τις μετατροπές που επιμελήθηκε ο ίδιος στο συγκρότημα του καθολικού. Στις αρχές του 14^{ου} αιώνα, το καθολικό επεκτάθηκε προς δυσμάς με την προσθήκη ενός εξωνάρθηκα. Όπως έχω προτείνει αλλού, ο υπάρχων νάρθηκας ενισχύθηκε για να στεγάσει στον όροφο του τους χώρους του κατηχουμενείου όπου και πιθανότατα αποσυρόταν ο κτήτορας όταν βρισκόταν στο μοναστήρι¹⁵. Ο Ιωάννης προχώρησε στις συγκεκριμένες αρχιτεκτονικές επεμβάσεις ακολουθώντας γνωστά παραδείγματα και πρακτικές του βυζαντινού μοναχισμού. Ο ιδρυτής της Μεγίστης Λαύρας Αθανάσιος, ο Άγιος Νεόφυτος κοντά στην Πάφο της Κύπρου (12^{ος} αι.), αλλά και ο Θεόδωρος Μετοχίτης κτήτορας της Μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη, διατηρούσαν τα κελλιά τους εντός του καθολικού των μοναστηριών τους και συγκεκριμένα στον όροφο του ναού¹⁶.

Η ύπαρξη κελλιών εντός εκκλησιαστικών συγκροτημάτων ήταν γενικευμένη πρακτική στο Βυζάντιο και συχνά συνδέεται με τους χώρους των κατηχουμενείων των ναών και τις χρήσεις τους¹⁷. Επίσης, ως κελλιά λει-

και *Αρχιτεκτονική*, διδ. διατριβή, Αθήνα, 2001, σσ. 154-155.

14. Γ. Βελένη, «Η βυζαντινή αρχιτεκτονική της Θεσσαλονίκης», στο *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 9 και υποσ. 11. Για τη μονή Ακαπνίου, βλ. Θ. Παπαζώτου, «Η μονή Ακαπνίου, ο ναός του Προφήτη Ηλία», *Θεσσαλονικέων πόλις*, Β', Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 50-52.

15. Bakirtzis, *Prodromos Monastery*, σσ. 207-214.

16. C. Mango-E. J. W. Hawkins, «The Hermitage of St. Neophytos and its Wall- Paintings», *Dumbarton Oaks Papers* 20 (1966) 121-206, (στο εξής: Mango-Hawkins, «Hermitage of Neophytos»). Millet, «Mont-Athos», σσ. 91-98. M. Kašanin-Dj. Bošković-P. Mijović, *Istorija, arhitektura, slikarstvo*, Belgrade 1969, σ. 58. S. Popović, *Krst u krugu. Arhitektura manastira u srednjovekovnoj Srbiji*, Belgrade 1994. Ousterhout, *Kariye Camii*, σσ. 114-115.

17. Ο Slobodan Ćurčić έχει αναπτύξει εκτενώς το συγκεκριμένο θέμα και τις χρήσεις των κατηχουμενείων στη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική τονίζοντας τη σημασία της φυσικής παρουσίας των γερόντων των μοναστικών κοινοτήτων εντός των καθολικών, βλ. S. Ćurčić, «The Meaning and Function of Katechoumenia in Late Byzantine and Serbian Architecture», *Manastir Žiča. Zbornik radova*, επιμ. D. Drašković και S. Djorgević, Kraljevo 2000, σσ. 83-93 (στην σερβική με αγγλική περίληψη). Επίσης του ιδίου, «What was the real function of Late Byzantine Katechoumena?», στο *19th Byzantine Studies Conference. Abstracts of Papers* (1993), σσ. 8-9. Όσον αφορά την αρχιτεκτονική των υπερώων στην παλαιοχριστιανική και τη μεσοβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, βλ.

τουρούσαν και οι χώροι των διακονικών ενώ ήταν σύνηθες γέροντες να ασκητεύουν εντός των πύργων των καμπαναριών των εκκλησιών. Η εγκατάσταση κτητόρων και γερόντων σε κελλιά εντός των ναών αντανάκλα την κεντρική σημασία του ρόλου των ασκητών στον καθημερινό μοναστικό βίο¹⁸. Ουσιαστικά οι ναοί φιλοξενούσαν εκκλησιαστικά ασκηταριά που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες προσευχής, μελέτης και καθημερινής διαβίωσης των γερόντων που τα χρησιμοποιούσαν. Με τον ίδιο τρόπο, οι σκήτες που βρισκότουσαν μέσα σε σπηλιές περιλάμβαναν παρεκκλήσια τα οποία συνήθως ταυτιζόνταν με τους χώρους των κελλιών¹⁹. Εντός των εκκλησιαστικών συγκροτημάτων οι χώροι αυτοί ενσωμάτωναν διαφορετικές χρήσεις και λειτουργίες. Λειτουργούσαν ως παρεκκλήσια, ως κελλιά αλλά και ως βιβλιοθήκες. Θεωρώ λοιπόν πως στο καθολικό της μονής Τιμίου Προδρόμου το «ασκηταριό» του δεύτερου κτήτορά της φιλοξενήθηκε στον όροφο των δύο ναρθήκων του ναού, σε χώρο ικανό να στεγάσει τόσο το κελλί του, όσο και το ιδιωτικό του παρεκκλήσι²⁰. Στον ίδιο χώρο, ο Ιωάννης πρέπει να είχε και τη συλλογή των βιβλίων και χειρογράφων του. Χρήσιμο παράδειγμα της συγκεκριμένης πρακτικής αποτελεί η εγκλείστρα του Αγίου Νεοφύτου κοντά στην Πάφο, όπου στο κελλί του Κυπρίου κτήτορα διασώζονται τα λαξευτά ράφια που φιλοξενούσαν τα χειρόγραφα όπως και το λαξευτό γραφείο του²¹. Η περίπτωση του Οσίου Χριστοδούλου, κτήτορα της Μονής του Αγίου Ιωάννη στην Πάτμο, ο οποίος μετακινούμενος από την Μικρά Ασία στην Πάτμο το 1088 μετέφερε μαζί και τα βιβλία του, ενισχύει την

Th. Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, University Park 1971, σσ. 125-130, αλλά και την πρόσφατη μελέτη της Lioba Theis, *Flankenräume im mittelbyzantinischen Kirchenbau: zur Befundssicherung, Rekonstruktion und Bedeutung einer verschwundenen architektonischen Form in Konstantinopel*, Wiesbaden 2005, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Παραδείγματα επίσης παραθέτει ο Robert Ousterhout, *Kariye Camii*, σσ. 114-115.

18. Για τη λειτουργία των διακονικών ως μοναστικά κελλιά, βλ. S. Ćurčić, «Diaconicon as a Monastic Cell: The Question of Special Functional Intentions in Monastic Church Architecture of Serbia and Byzantium», στο, *Σύμμεικτα: Collection of Papers Dedicated to the 40th Anniversary of the Institute for Art History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade*, επιμ. I. Stevović, Belgrade 2012, σσ. 191-209 (στη σερβική με αγγλική περίληψη). Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η πρακτική της ύπαρξης κελλιών εντός των πύργων των καθολικών ναών, βλ. του ιδίου, «Monastic Cells in Medieval Serbian Church Towers. Survival of an Early Byzantine Monastic Concept and Its Meaning», στο *Σοφία: Sbornik statei po istokstvu Vizantii i Drevnei Rusi v chest' A. I. Komecha*, Moscow 2006, σσ. 491-514 και Millet, «Mont- Athos», σσ. 72-73 και 91-98.

19. S. Ćurčić, «Cave and Church. An Eastern Christian Hierotopical Synthesis», στο *Hierotopy: The Creation of Sacred Spaces in Byzantium*, επιμ. A. Lidov, Moscow 2006, σσ. 216-236.

20. Για την αρχιτεκτονική του εσωνάρθηκα και του εξωνάρθηκα του καθολικού της μονής Προδρόμου βλ., Bakirtzis, *Prodrornos Monastery*, σσ. 179-184.

21. Mango και Hawkins, «Hermitage of Neophytos», σσ. 172-173

υπόθεση ότι τους αρχικούς πυρήνες των βιβλιοθηκών των βυζαντινών μοναστηριών αποτελούσαν οι προσωπικές συλλογές των ιδρυτών τους²².

Στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, η τοποθέτηση των λειψάνων της Ελένης και των θυγατέρων της στο εσωτερικό του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου επέφερε αλλαγές στον όροφο του νάρθηκα του καθολικού. Ωστόσο, η ταφική διάσταση του παρεκκλησίου δεν αποκλείει τη συνέχεια της παρουσίας γερόντων της κοινότητας στον όροφο του καθολικού και την ύπαρξη βιβλιοθήκης. Πολύτιμο ένδειξη της χρήσης των εν λόγω χώρων σώζεται στη γνωστή χαλκογραφία της μονής Τιμίου Προδρόμου που χρονολογείται στα 1761 και απεικονίζει το καθολικό πριν την εκτεταμένη οικοδομική φάση του 1849²³. Συγκεκριμένα η αναπαράσταση του καθολικού, πέρα από την απεικόνιση του παλαιότερου καμπαναριού και προστώου, παρουσιάζει δραστηριότητα στην ανωδομή του ναού. Το παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου περιβάλλεται από εξώστη, πάνω στον οποίο διακρίνεται μοναχός να χτυπά σήμαντρο (εικ. 6). Ο όροφος του ναού φαίνεται να είναι σε χρήση, και τολμώ να πω ότι μοιάζει να κατοικείται. Όσον αφορά την ύπαρξη βιβλιοθήκης, η προαναφερθείσα αναφορά του Χριστοφόρου Δημητριάδη στη φύλαξη βιβλίων στο νότιο διαμέρισμα του παρεκκλησιού του Αγίου Νικολάου μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και η επιγραφή «βιβλιοθήκη» μάλλον δείχνουν τη συνέχεια της συγκεκριμένης χρήσης.

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες της βυζαντινής κυριαρχίας στην περιοχή των Σερρών και κατά την πρώιμη Οθωμανική περίοδο, η βιβλιοθήκη της μονής πρέπει να παρέμεινε εντός του καθολικού ναού εφόσον δεν υπάρχουν ενδείξεις σημαντικών αλλαγών στο μοναστηριακό συγκρότημα²⁴. Στην προαναφερθείσα χαλκογραφία του 1761, η γραπτή επιγραφή «χαρτοφυλάκιον» προδίδει τη συγκεκριμένη χρήση του νοτιοανατολικού τμήματος του καθολικού, όπου σήμερα βρίσκεται το σκευοφυλάκιο της μονής, χρονολόγησης του 1857²⁵. Η ύπαρξη του χαρτοφυλακίου εντός του καθολικού σίγουρα σχετίζεται με τη λειτουργία της βιβλιοθήκης. Ίσως και το γνωστό από τη βυζαντινή περίοδο *scriptorium* της μονής Τιμίου Προδρόμου να φιλοξενήθηκε σε κάποιο από τα προσκτίσματα του συγκροτήματος του καθολικού την ίδια περίοδο²⁶. Μέσα από τις μελέτες του Λίνου Πολίτη,

22. R. Morris, *Monks and Laymen in Byzantium, 843-1118*, Cambridge 1995, σσ. 47, 292.

23. Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες εικόνες. Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά (1665-1899)*, Αθήνα 1990, σσ. 498-99, εικ. 535 (στο εξής: Παπαστράτου, *Χάρτινες εικόνες*).

24. Ο.π., σσ. 148-156.

25. Bakirtzis, *Prodromos Monastery*, σσ. 191-192.

26. Το *scriptorium* της μονής λειτούργησε συστηματικά στα μέσα του 14^{ου} αιώνα με σποραδικές ενδείξεις για τη συνέχιση της λειτουργίας του κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, βλ. Λ. Πολίτη, «Τα εκ Σερρών χειρόγραφα εν τη Εθνική Βιβλιοθήκη», *Ελληνικά* 4 (1931) 525-526. Του ιδίου, «Σημείωμα περί του Ιωάννου Δούκα του Νεοκαισαρείου», *Εις μνήμη Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Αθήνα 1935, σσ. 587-595. Του ιδίου, «Το βιβλιογραφικό ερ-

γνωρίζουμε ότι υπήρχαν δύο γραφείς μοναχοί που στελέχωσαν τις ανάγκες του βιβλιογραφικού εργαστηρίου εκ των οποίων ο ένας, ονόματι Νείλος, υπήρξε και ηγούμενος της μονής κατά τη δεκαετία του 1350²⁷. Η περίπτωση του ηγούμενου Νείλου ταιριάζει στα πρότυπα των γερόντων που διέμεναν εντός των μοναστηριακών ναών. Ως ηγούμενος αλλά και κύριος γραφέας του scriptorium της μονής με άμεση πρόσβαση στη βιβλιοθήκη και το αρχείο της, είναι πολύ πιθανόν ότι ο Νείλος συνέχισε την παράδοση του Ιωακείμ αναλαμβάνοντας τη χρήση των διαμερισμάτων του με τη βοήθεια του δεύτερου γραφέα και μαθητή του, Ιωάννου Δούκα του Νεοκαισαρίτου. Αυτή την παράδοση ακολούθησαν κατά το 15^ο αιώνα οι μοναχοί Μητροφάνης και Ματθαίος. Πιστεύω ότι κατά την περίοδο αυτή, άμεση πρόσβαση στο χώρο της μοναστηριακής βιβλιοθήκης είχαν συγκεκριμένα, εξέχοντα μέλη της κοινότητας που λειτουργούσαν ως οι πνευματικοί θεματοφύλακες της²⁸. Σημαντικότερος όλων υπήρξε ο Πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος, ο οποίος, κατά την πολύχρονη παραμονή του στη μονή του Τιμίου Προδρόμου χρησιμοποίησε τη βιβλιοθήκη του μοναστηριού για να συγγράψει κάποια από τα σημαντικότερα έργα του²⁹.

Με το πέρασμα των χρόνων, οι ποικίλες δυσκολίες που αντιμετώπισε η Μονή, ιδίως από το τέλος του 16^{ου} έως και τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, φαίνεται πως δημιούργησαν νέες συνθήκες οι οποίες επηρέαζαν τη λειτουργία

γαστήριο και η βιβλιοθήκη της μονής τιμίου Προδρόμου Σερρών», *Σερραϊκά Χρονικά* 8 (1979) 31-55. Επίσης, βλ. Πασχαλίδη-Στράτη, *Μοναστήρια της Μακεδονίας*, σσ. 383-385, και Μπέγκου, «Ο πύργος-η βιβλιοθήκη», σσ. 10-19.

27. Για τον ηγούμενο της μονής Προδρόμου Νείλο, βλ. Χ. Βουρουτζίδη, «Κατάλογος ηγουμένων Ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών», *Σερραϊκά Ανάλεκτα* 3 (2002) 170-171.

28. Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι γνωρίζουμε την ύπαρξη συστημάτων δανεισμού βιβλίων στα μέλη των μοναστικών κοινοτήτων όπως και σε μετόχια εκτός των μοναστηριακών συγκροτημάτων, βλ. ενδεικτικά για τη μονή Στουδίου, «Stoudios: Rule of the Monastery of St. John Stoudios in Constantinople», μετάφρ. T. Miller, στο *Byzantine Monastic Foundation Documents*, επιμ. J. Thomas και A. Constantinides Hero, Washington, D.C. 2000, σσ. 93, 108 (στο εξής: *Byzantine Monastic Foundation Documents*). D. Krausmüller, «The Monastic Communities of Stoudios and St. Mamas in the Second Half of the Tenth Century», στο *The Theotokos Evergetis and Eleventh-Century Monasticism*, M. Mullett-A. Kirby, Belfast 1994, σ. 68, και για τη μονή του Αγίου Ιωάννη στην Πάτμο, J. Waring, «Literacies of Lists: Reading Byzantine Monastic Inventories», στο *Literacy, education and manuscript transmission in Byzantium and beyond*, επιμ. C. Holmes και J. Waring, Leiden 2002, σσ. 165-186.

29. Ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γεννάδιος Σχολάριος αποσύρθηκε στη μονή Τιμίου Προδρόμου τα τελευταία χρόνια της ζωής του μέχρι τον θάνατο του, το 1473, βλ. Θ. Ζήση, *Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος. Βίος-Συγγράμματα-Διδασκαλία*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 194-195 και 209-225. Επίσης, βλ. Μ.-Η. Blanchet, *Georges-Gennadios Scholarios (vers 1400-vers 1472): Un intellectuel Orthodoxe face à la disparition de l'empire byzantin*, Archives de l'Orient Chrétien, αριθ. 20, Paris 2008. Ο τάφος του Πατριάρχη βρίσκεται στον εξωνάρθηκα του καθολικού, βλ. Bakirtzis, ό.π., σσ. 179-182.

της βιβλιοθήκης μέσα στο καθολικό. Οι οικονομικές δυσκολίες αλλά και η πολιτική αστάθεια και η ανασφάλεια είχαν ως αποτέλεσμα τη μείωση των μελών της κοινότητας αλλά και τη δημιουργία της ανάγκης για την αποτελεσματικότερη φύλαξη των θησαυρών της. Έτσι, ο Χριστοφόρος Δημητριάδης μνημονεύει τη φύλαξη βιβλίων και κωδίκων στα υπόγεια της νότιας πτέρυγας των κελιών των μοναχών³⁰. Ο Ευάγγελος Σπράτης αναφέρει ότι στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι μοναχοί διατηρούσαν κρύπτες εκτός του μοναστηριακού συγκροτήματος για τα πολύτιμα αντικείμενα της μονής ανάμεσα στα οποία σίγουρα συμπεριλαμβάνονταν και κάποιοι από τους κώδικες της βιβλιοθήκης³¹. Σε αυτές τις κρυψώνες μπόρεσαν να διασώσουν κειμήλια και εικόνες από τη Βουλγαρική επιδρομή του 1917. Προκύπτει λοιπόν ότι κατά τη μακρά περίοδο της Τουρκοκρατίας, και ιδιαίτερα σε δυσχερείς περιόδους για τη μονή Προδρόμου, η βιβλιοθήκη ήταν διασκορπισμένη σε χώρους οι οποίοι όπως είναι κατανοητό εξυπηρετούσαν περισσότερο τη φύλαξη των πολύτιμων συλλογών παρά τις ανάγκες μελέτης, αντιγραφής και συγγραφής των μελών της κοινότητας.

Η βιβλιοθήκη στον οχυρό πύργο

Χρειάστηκαν αιώνες για να ανασυσταθεί η βιβλιοθήκη της μονής Προδρόμου και να στεγασθούν οι διασκορπισμένες συλλογές στον ίδιο χώρο. Ο χώρος αυτός ήταν ο ανώτερος όροφος του οχυρού πύργου με τις χαρακτηριστικές αντηρίδες, που καταλαμβάνει τη νοτιοδυτική γωνία του μοναστηριακού συγκροτήματος και ο οποίος το 1876 μετατράπηκε σε βιβλιοθήκη (εικ. 7)³². Η ιστορία της μετασκευής του τρίτου ορόφου του μοναστηριακού πύργου σε βιβλιοθήκη παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον όσον αφορά τον ρόλο των πύργων στη μοναστική ζωή και τη σημασία της μοναστηριακής βιβλιοθήκης³³.

Κατά τη βυζαντινή περίοδο και σύμφωνα με τις επιθυμίες του δευτέ-

30. Χριστοφόρου, *Προσκυνητάριον*, σ. 16.

31. Ε. Σπράτης, «Η Ιερά Μονή του Τιμίου Προδρόμου παρά τας Σέρρας», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 3 (1926), τεύχη α'-β', περίοδος Β', σ. 3 (στο εξής: Σπράτης, «Η Μονή Προδρόμου»), και του ίδιου, *Ιστορία της πόλεως των Σερρών από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς και δράσις της εν αυτή ελληνικής κοινότητος κατά τους μετά την άλωσιν χρόνους*, 3^η έκδ. Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Σερρών με εισαγ. Π. Σαμσάρη, Σέρρες 2000, σσ. 28-29.

32. Για τον μοναστηριακό πύργο και τη μετατροπή του σε βιβλιοθήκη, βλ. Bakirtzis, *Prodromos monastery*, σσ. 237-240. Επίσης για τη βιβλιοθήκη στον πύργο της Μονής Προδρόμου, βλ. Μπέγκου, «Ο πύργος-η βιβλιοθήκη», σσ. 5-10.

33. Η στέγαση βιβλιοθηκών σε πύργους ήταν γνωστή πρακτική στο βυζαντινό και μεταβυζαντινό μοναχισμό, βλ. Νικόδημου Λαυριώτη, «Η χρήση των πύργων εις το Άγιον Όρος», στο *Οι πύργοι του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 17, και Α. Κ. Ορλάνδου, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1927, σ. 108. Γνωστά παραδείγματα συνιστούν οι πύργοι των μονών Διονυσίου, Παντοκράτορος και Κουτλουμουσίου στο Άγιον Όρος.

ρου κτήτορά της, Ιωάννη-Ιωακείμ, όπως αυτές καταγράφονται στο Τυπικό της μονής, ο πύργος φιλοξένησε ένα παρεκκλήσι αφιερωμένο στον Ευαγγελισμό της Παναγίας³⁴. Ο Χριστοφόρος Δημητριάδης, στο *Προσκνητάριο* του, επιβεβαιώνει την ύπαρξη του παρεκκλησίου του Ευαγγελισμού κατά τον 14^ο αιώνα και αναφέρει μία εκτεταμένη επισκευή του πύργου το έτος 1500, μεταγράφοντας και την κτητορική επιγραφή που τοποθετήθηκε κατά τη διάρκεια των τότε εργασιών³⁵. Η μεταγραφή της ίδιας επιγραφής σώζεται και στον κατάλογο του κώδικα 375 της μονής Τιμίου Προδρόμου, σήμερα στο Ινστιτούτο Dujčev στη Σόφια, με μία χειρόγραφη σημείωση που αποδίδει τη φθορά του πύργου σε μία μεγάλη πυρκαγιά που κατέστρεψε τη δυτική πτέρυγα του μοναστηριακού συγκροτήματος³⁶ που στέγαζε τα οικήματα («παλάτια») των εφόρων της μονής³⁷.

Ο πύργος ήταν αρχικά ψηλότερος κατά έναν ολόκληρο όροφο όπως αυτό είναι εμφανές στη χαλκογραφία του 1761 που διασώζει την παλαιότερη μορφή του κτίσματος (εικ. 6)³⁸. Το κτίριο απεικονίζεται με έναν επιπλέον πλατύτερο όροφο που στηρίζεται στις τέσσερις τοξοστοιχίες που ενώνουν τις ανώτερες απολήξεις των κάθετων εξωτερικών αντηρίδων του πύργου³⁹.

Σύμφωνα με τον Χριστοφόρο Δημητριάδη, το ανώτερο τμήμα του κτίσματος είχε υποστεί σημαντικές φθορές με το πέρασμα του χρόνου. Η στέγη είχε καταρρεύσει και μέχρι το έτος 1876 η τοιχοποιία του πύργου είχε διαβρωθεί επικίνδυνα. Με τη συνδρομή του *προηγούμενου* της μονής Σάββα Τσερπιστηνού, ο πύργος ανακαινίσθηκε για να χρησιμεύσει ως βιβλιοθήκη⁴⁰. Με βάση τις αναφορές Χριστοφόρου, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι στα μέσα του 19^{ου} αιώνα ο τέταρτος και ανώτερος όροφος του πύργου είχε ουσιαστικά καταρρεύσει και κατά συνέπεια το παρεκκλήσι του πύργου δεν

34. Guillou, *Archives*, σ. 176, στ. 41-52. «Menoikeion: Typikon of Joachim, Metropolitan of Zichna, for the Monastery of St. John the Forerunner on Mount Menoikeion near Serres», μεταφρ. T. Miller, στο *Byzantine Monastic Foundation Documents*, σ. 1596

35. Χριστοφόρου, *Προσκνητάριον*, σ. 16.

36. Κατσαρού-Παπαστάθη, «Κώδηξ», σ. 188. Επίσης βλ. Bakirtzis, *Prodromos Monastery*, σ. 231, για τις αρχαιολογικές ενδείξεις της συγκεκριμένης καταστροφής.

37. Κατά τη βυζαντινή περίοδο, πιστεύω ότι η λειτουργία του πύργου συνδεόταν άμεσα με το συγκρότημα των οικημάτων των εφόρων της μονής Προδρόμου που εντοπίζονται στις παλαιότερες φάσεις των κτιρίων του μοναστηριακού συγκροτήματος βορείως του πύργου. Βλέπε σχετικά, Bakirtzis, *ό.π.*, σσ. 144-147, 236-239.

38. Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες εικόνες. Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά (1665-1899)*, Αθήνα 1990, σσ. 498-99, εικ. 535.

39. Ο υστεροβυζαντινός πύργος του μοναστηριού της Rila στη Βουλγαρία που ανήκει στον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο, διατηρεί τον ανώτερο όροφο του και προσφέρει ένα χρήσιμο παράδειγμα που μας βοηθά να καταλάβουμε την παλαιότερη μορφή του πύργου της Μονής Προδρόμου, βλ. N. Chaneva- N. Dechevska, «Khrel'o's Tower. Rila Monastery Bulgaria, στο *Secular Architecture in the Balkans 1300-1500 and its Preservation*, επιμ. S. Čurčić και E. Hadjityrphonos, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 234-235.

40. Χριστοφόρου, *Προσκνητάριον*, σ. 16.

λειτουργούσε. Όμως γιατί δεν επισκευάστηκε κατά τις εργασίες του 1876, και γιατί αντικαταστάθηκε από τη βιβλιοθήκη; Είναι δυνατόν να λησμονήθηκε η εντολή του κτήτορα της μονής; Απάντηση στο ερώτημα ίσως να δίνει το παρεκκλήσι του Ευαγγελισμού, λίγα μόνο μέτρα ανατολικά του μοναστηριακού πύργου (εικ. 7)⁴¹. Το τρουλλαίο παρεκκλήσι, ιδρύθηκε το 1857 και η λειτουργία του ήταν συνδεδεμένη με το συγκρότημα του τριόροφου Δεσποτικού της μονής. Το παρεκκλήσι, ουσιαστικά αντικατέστησε την εκκλησία του πύργου είκοσι σχεδόν χρόνια πριν ο ηγούμενος της μονής Σάββας Τσερπηστινός συγκεντρώσει τα αναγκαία για την συντήρηση και μετασκευή του κτιρίου. Η αφιέρωση του παρεκκλησιού του πύργου είχε ήδη μεταφερθεί σε αυτό του Δεσποτικού. Έτσι, η μοναστική κοινότητα είχε την ευχέρεια να χρησιμοποιήσει το σχυρό οικοδόμημα χωρίς τους λειτουργικούς περιορισμούς της εντολής του κτήτορα της.

Είναι ξεκάθαρο ότι η στέγαση της βιβλιοθήκης, οι συλλογές της οποίας βρίσκονταν σκορπισμένες σε διάφορους χώρους και κρύπτες του μοναστηριακού συγκροτήματος, αποτελούσε προτεραιότητα για το μοναστήρι. Όπως σημειώνει ο Χριστοφόρος, ήταν ευκαιρία να συνταχθεί ένας λεπτομερής κατάλογος της συλλογής της μονής και να αναδιοργανωθεί η βιβλιοθήκη της⁴². Η κοινότητα της μονής Τιμίου Προδρόμου είχε αποφασίσει να αναδείξει τη διάσημη βιβλιοθήκη της στεγάζοντάς την σε έναν από τα εξέχοντα κτίρια του μοναστηριακού συγκροτήματος.

Ο μετασχηματισμός του ερειπωμένου πύργου σε βιβλιοθήκη παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον⁴³. Είναι κατ'αρχήν φανερό ότι το συνεργείο που ανέλαβε το έργο επέλεξε να μην επιδιορθώσει και να ανασκευάσει τον ανώτερο όροφο, αλλά να διασώσει την υπάρχουσα κατάσταση⁴⁴. Με τη χρήση ξυλοδεσιών και μεταλλικών στοιχείων, τα ανώτερα τμήματα της σωζόμενης τοιχοποιίας δέθηκαν και σταθεροποιήθηκαν. Στη συνέχεια, κατασκευάστηκαν τα τόξα που συνέδεσαν τις εξωτερικές αντηρίδες του πύργου και αποτέλεσαν τη βάση της νέας, οκτάπλευρης στέγης του πύργου. Αποτέλεσμα αυτών των εργασιών, μαζί με κάποιες μετατροπές στο εσωτερικό του πύργου, ήταν η δημιουργία ενός ευρύχωρου και λειτουργικού χώρου για τη βιβλιοθήκη της μονής⁴⁵. Νέα παράθυρα ανοίχθηκαν στον νότιο τοίχο για τον καλύτερο φωτισμό της. Ένα εντυπωσιακό έπιπλο κατασκευάστηκε για τους πολυάριθμους τόμους της συλλογής (εικ. 8). Το έπιπλο, με τρεις πλευρές σε σχήμα Π, καταλαμβάνει μέχρι σήμερα το βόρειο τμήμα του δωματίου. Ωστόσο, επειδή δεν ταιριάζει απόλυτα στην κάτοψη του χώρου μπορούμε να συμπεράνουμε ότι κατασκευάστηκε τμηματικά εκτός του πύργου. Στη

41. Bakirtzis, *Prodromos Monastery*, σσ. 150-152.

42. Χριστοφόρου, *Προσκυνητάριον*, σ. 16.

43. Βλ. Bakirtzis, *Prodromos Monastery*, σσ. 231-240.

44. Ό.π., σ. 233.

45. Ό.π., σσ. 231-234.

συνέχεια το έπιπλο ανελκύθηκε εξωτερικά του κτιρίου, πιθανώς σε τρία μέρη, και τοποθετήθηκε στη θέση του πριν την ολοκλήρωση της ανωδομής. Στο εσωτερικό της στέγης, η διαμόρφωση ενός ξύλινου τρουύλλου επικαλυμμένου με σοβά προσέδωσε μεγαλοπρέπεια στο χώρο της βιβλιοθήκης. Η πολυέξοδη επιλογή της κατασκευής αυτού του θόλου ίσως να εξηγείται από την ανάγκη υπενθύμισης της εκκλησίας του Ευαγγελισμού στον ανώτερο όροφο του μοναστηριακού πύργου.

Αυτή ήταν η βιβλιοθήκη που υποδέχθηκε σημαντικούς επισκέπτες της μονής στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα:⁴⁶ τον Πέτρο Παπαγεωργίου το 1894, τον Γεώργιο Λαμπάκη το 1905, τον Ivan Ivanić το 1906, τον Σερραίο Ευάγγελο Στράτη και τον Nikodim Kontakov το 1909, και τον Κωνσταντίνο Ζησίου το 1914⁴⁷. Τα θλιβερά γεγονότα του 1917 και μακρά περίοδος πολιτικοοικονομικής αστάθειας που ακολούθησε στην ευρύτερη περιοχή, οδήγησαν στην ερήμωση της βιβλιοθήκης και σταδιακά του οικοδομήματος του πύργου.

Ανακεφαλαιώνοντας, αξίζει να σημειωθεί ότι οι χώροι που στέγασαν τη βιβλιοθήκη της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών από την ίδρυση της στη βυζαντινή περίοδο, αντανακλούν σημαντικές πτυχές της ιστορίας της κοινότητάς της. Τόσο το συγκρότημα του καθολικού όσο και ο οχυρός πύργος φανερώνουν τις διαφορετικές ανάγκες της μοναστικής κοινότητας αλλά και το διαχρονικό ρόλο της βιβλιοθήκης στην καθημερινότητα της.

Η στέγαση της βιβλιοθήκης εντός του μοναστηριακού ναού του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου κατά τη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή περίοδο, έχει ιδιαίτερη σημασία. Δηλώνει την ιερότητα της λειτουργίας της, το πολύτιμο των συλλογών της, και συγχρόνως φανερώνει την άμεση σχέση της με το μοναστικό πρότυπο του ασκητή-γέροντα. Οι απαρχές των μοναστηριακών βιβλιοθηκών στο Βυζάντιο θα πρέπει να αναζητηθούν στις ιδιωτικές συλλογές των κτητόρων τους, γεγονός με ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση του χαρακτήρα και της λειτουργίας τους. Η πρόσβαση σε αυτές ήταν περιορισμένη και ελεγχόμενη, απόδειξη της αξίας τους.

Η μεταφορά της βιβλιοθήκης από το καθολικό στον μοναστηριακό πύργο το 1876 είναι σημαντική διότι φανερώνει την αυτοπεποίθηση και την οικονομική ευρωστία της μοναστικής κοινότητας τη συγκεκριμένη περίοδο. Ο 19^{ος} αιώνας ήταν μία περίοδος οικονομικής και εμπορικής ανάπτυξης για την περιοχή και ειδικότερα για την πόλη των Σερρών⁴⁸. Οι μεταρρυθμίσεις

46. Ο.π., σσ. 9-14.

47. Π. Ν. Παπαγεωργίου, «Αι Σέρραι και τα προάστια», *Byzantinische Zeitschrift* 3 (1894) 225-329. Γ. Λαμπάκη, «Περιηγήσεις», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 5 (1905) 73-85. I. Ivanić, *Makedonija i Makedonići*, τομ. 1, Belgrade 1906, σσ. 57-86. Στράτη, «Η Μονή Προδρόμου», σσ. 3-14. Ν. Ρ. Kondakov, *Makedonija*, St. Petersburg 1909, σσ. 163-168 και Κ. Ζησίου, *Μακεδονίας Χριστιανικά μνημεία*, Αθήνα 1914, σσ. 44-67.

48. Γ. Καφταντζή, *Ιστορία της πόλεως των Σερρών και της περιφέρειάς της*, τομ. III:

στην Οθωμανική διοίκηση που κορυφώθηκαν την περίοδο του Tanzimat εννόησαν αυτή την ανάπτυξη που όσον αφορά τη μονή Τιμίου Προδρόμου καταγράφεται στην οικοδομική δραστηριότητα της περιόδου⁴⁹. Ήδη από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα αλλά κυρίως κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, η μονή πέτυχε να ανακάμψει οικονομικά και να προχωρήσει σε εκτεταμένη συντήρηση και ανοικοδόμηση του μοναστηριακού συγκροτήματος⁵⁰. Το ηγουμενείο με τη λαμπρή αίθουσα υποδοχής, το συγκρότημα του δεσποτικού, η φιάλη, η τράπεζα και τα εργαστήρια της βόρειας πτέρυγας και το νοσοκομείο της μονής αποτελούν έργα αυτής της περιόδου. Η μετατροπή του πύργου σε βιβλιοθήκη δηλώνει εξωστρέφεια σε αντίθεση με τις παλαιότερες πρακτικές. Χειρόγραφα, κώδικες και τόμοι βγήκαν από τις κρύπτες του παρελθόντος για να τοποθετηθούν σε έναν οχυρό μεν, αλλά ιδιαίτερα προβεβλημένο χώρο. Η αναδιοργανωμένη μοναστηριακή βιβλιοθήκη της ήταν πλέον ένας εκκοσμηκευμένος, αυτοτελής οργανισμός στην υπηρεσία της μοναστικής κοινότητας αλλά και των επισκεπτών της.

Δυστυχώς, η συγκεκριμένη επιλογή αποδείχθηκε τραγικά άκαιρη. Ο χρονικός ορίζοντας ευημερίας και ασφάλειας της μονής Τιμίου Προδρόμου αποδείχθηκε στενός και ο οχυρός της πύργος ευάλωτος. Η συγκέντρωση των συλλογών της μονής στην ανακαινισμένη βιβλιοθήκη του πύργου ουσιαστικά διευκόλυνε την προσχεδιασμένη λεηλασία του 1917.

Η άφιξη γυναικείας αδελφότητας υπό την καθοδήγηση της Γερόντισσας Φεβρωνίας το 1986 σήμανε τη σταδιακή αναγέννηση της μονής και την ανασύσταση του κτιριακού συγκροτήματος της μονής Προδρόμου. Το 2001, η αρχαιολογική υπηρεσία με τη χρηματοδότηση του Ιδρύματος Αναστασίου Γ. Λεβέντη, διεξήγαγε εργασίες στερέωσης και συντήρησης του πύργου. Ο χώρος της βιβλιοθήκης στεγανοποιήθηκε και συντηρήθηκε ενώ το άδειο έπιπλο έλαβε ένα φρέσκο στρώμα λαδιού αναμένοντας την επιστροφή κωδίκων και χειρογράφων. Εν τω μεταξύ, η αναπαλαίωση του κτιρίου των παλαιών εργαστηρίων στο ανατολικό τμήμα της βόρειας πτέρυγας του συγκροτήματος συμπεριέλαβε χώρους αναγνωστηρίου και φύλαξης των συλλογών της υπό ανασύσταση βιβλιοθήκης της μονής.

Βυζαντινή περίοδος-Τουρκοκρατία, Νεώτεροι χρόνοι, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 305 κ.ε. Για την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, βλ. Ν. Σβορώνου, «Διοικητικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις», *Μακεδονία. 4.000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1982, σσ. 354-393.

49. Β. Κ. Γούναρη, «Οικονομικές εξελίξεις στη Μακεδονία, 1430-1912», στο *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία. Ιστορία-Οικονομία-Κοινωνία-Πολιτισμός*, επιμ. Ι. Κολιόπουλου και Ι. Χασιώτη, τομ. Ι, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 58-83. Επίσης, βλ. Α. Κ. Βακαλόπουλου, *Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου στα μέσα του 19^{ου} αιώνα στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου*, Θεσσαλονίκη 1980.

50. Για την οικοδομική δραστηριότητα στη μονή Προδρόμου κατά την περίοδο αυτή βλ. Bakirtzis, *Prodromos Monastery*, σσ. 148-156.

ABSTRACT

NIKOLAS BAKIRTZIS

THE LIBRARY OF THE MONASTERY OF ST JOHN THE BAPTIST, SERRES

Ever since the Byzantine period the library of the Monastery of St John the Baptist on Mount Menikio has been the very heart of its community's spiritual life. As the centuries went by the wealth of its collections became a benchmark and offered manifest proof of the monastery's historical continuity. Unfortunately, the tragic events of 1917 were a massive disaster that interrupted that continuity, for the greater part of the collections in the monastery library was stolen by Bulgarian troops. The wooden bookshelves on the third floor of the monastery tower remain empty to this day.

A large number of scholars have worked to reconstruct the contents of the monastery library and have also systematically studied the stolen manuscripts and codices that turned up years later in the collections of the Ivan Dujcev Institute in Sofia, Bulgaria. Yet apart from the pages of manuscripts, the volumes of books, the actual premises that have accommodated the library down the ages have not received the attention they deserve.

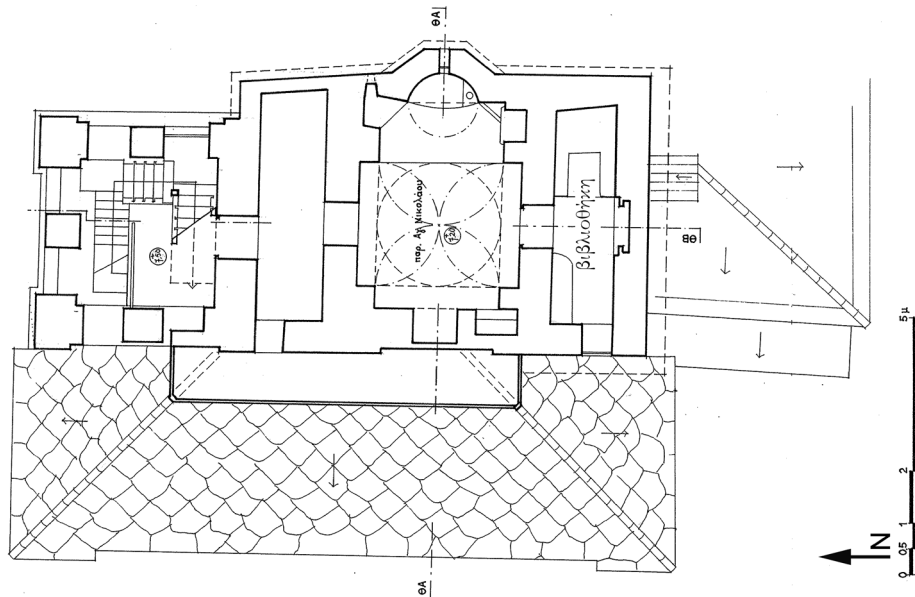
The library of the Monastery of St John the Baptist does not consist only in the hundreds of titles in the collection; it is also the space which has housed and also protected the study, the copying, and the writing of texts and catalogues. It is precisely this library that my paper will explore. I shall locate and describe the buildings and the spaces which housed the monastery's collections from when it was founded to the moment when it was pillaged. On the basis of historical and archaeological data and the architectural development of the monastery complex, this study aims to understand the role the library has played in the everyday life of the monastery down the ages. I believe that the choice, position, and organisation of the spaces which have housed the library down the ages reflect important aspects of the monastery's history and thus constitute inseparable parts of its precious heritage.

Εικ. 1. Καθολικό, παρεκκλήσι Αγίου Νικολάου, δυτική όψη, Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών (φωτ. Ν. Μπακιτζή).

Εικ. 2. Καθολικό, τομή κατά μήκος, Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών (αποτύπωση-σχέδιο Παντελή Ξύδα).

Εικ. 3. Καθολικό, παρεκκλήσι Αγίου Νικολάου, κάτοψη, Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών (αποτύπωση-σχέδιο Παντελή Ξύδα).

Εικ. 4. Καθολικό, παρεκκλήσι Αγίου Νικολάου, εσωτερική άποψη του νοτίου προσκτίματος, Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών (φωτ. Ν. Μπακιρτζής).

Εικ. 5. Καθολικό, παρεκκλήσι Αγίου Νικολάου, λεπτομέρεια δυτική όψης όπου διακρίνεται η γραπτή επιγραφή «βιβλιο...θήκη», Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών (φωτ. W. Hanson).

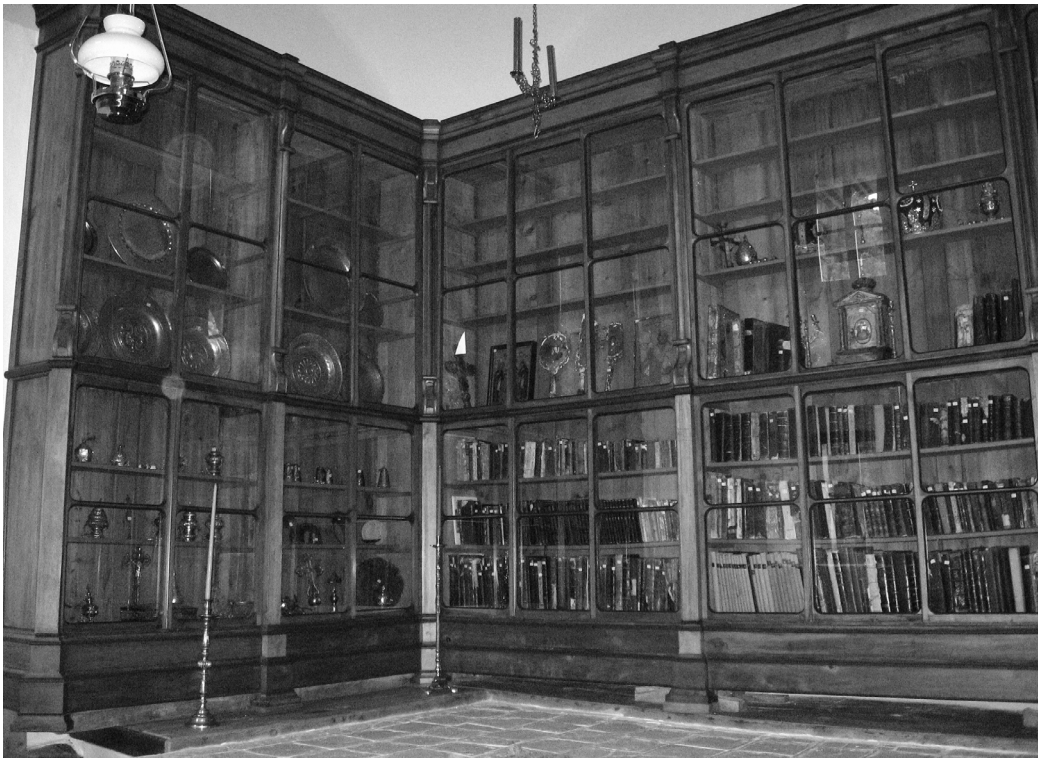

Εικ. 6. Λεπτομέρεια χαλκογραφίας της Μονής Προδρόμου, Βιέννη 1761 (Αρχείο μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών).

Εικ. 7 (αριστερά). Ο πύργος και το παρεκκλήσι του Ευαγγελισμού με το κτίριο του Συνοδικού, Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών (φωτ. Ν. Μπακιρτζή).

Εικ. 8 (κάτω). Το έπιπλο της βιβλιοθήκης στον τρίτο όροφο του πύργου, Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών (φωτ. Ν. Μπακιρτζή).

ΧΟΡΗΓΟΙ:

ISBN: 978-960-86390-8-9